

ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ «Ο ΑΠΟΛΛΩΝ» ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

από τη Μικρασιατική καταστροφή
ως τις μέρες μας

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο

Καρδίτσα, 16 - 18 Σεπτεμβρίου 2022

Επιμέλεια

Ευάγγελος Αυδίκος Βασιλική Κοζιού - Κολοφωτιά

Καρδίτσα 2022

ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ «Ο ΑΠΟΛΛΩΝ» ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ - ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ

από τη Μικρασιατική καταστροφή
ως τις μέρες μας

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο

Καρδίτσα, 16 - 18 Σεπτεμβρίου 2022

Επιμέλεια

Ευάγγελος Αυδίκος Βασιλική Κοζιού - Κολοφωτιά

Καρδίτσα 2022

COPYRIGHT - ΕΚΔΟΣΗ:

Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο ΑΠΟΛΛΩΝ» Καρδίτσας

Βασιλικής Μετάξη 7 - Καρδίτσα

Τηλ.: 6938 749249

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Ευάγγελος Αυδίκος

Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Βασιλική Κοζιού - Κολοφωτιά

Εκπαιδευτικός - Ερευνήτρια Τοπικής Ιστορίας και Λαογραφίας

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ:

Περιφέρεια Θεσσαλίας - Περιφερειακή Ενότητα Καρδίτσας

Περιφερειακή Ένωση Δήμων (Π.Ε.Δ.) Θεσσαλίας

ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

Κώστας Παπιάς

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

Χριστιανοί πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία

Πηγή: *Υπηρεσία Ειδήσεων Βαϊν, Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου*

Φωτοστοιχειοθεσία - Εκτύπωση:

ΕΚΤΥΠΩΤΙΚΗ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Μεγ. Αλεξάνδρου 10 - 43100 Καρδίτσα

Τηλ.: 24410 20257

ISBN: 978-618-86425-0-8

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Εισαγωγικό σημείωμα.....	11
ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ	
Ευάγγελος Αυδίκος Πάλι μας σήκωσαν και δρόμο περπατούμε. Λαϊκή ποίηση και μνήμη των διωγμών στην Ανατολική Θράκη.....	15
Ευτυχία Βουτυρά Διαβατήρια Νάνσεν και Φρούριο Ευρώπη.....	83
Φωτεινή Τσιμπιρίδου Το μοιρολόι της Ευθαλίας. Το προσφυγικό ως μεταποικιακό, πολιτισμικό και μειονοτικό αρχείο, πριν και μετά το 1922: Μια σύντομη εθνο-τοπο-βιο-γραφία	95
Ευανθία Στιβανάκη Τα «Μικρασιατικά» στο Θέατρο και τον Κινηματογράφο.....	111
Γιώργος Τσιμουρής Επαναπροωθήσεις και μη ταυτοποίηση των πτωμάτων στα Ελληνοτουρκικά χερσαία και θαλάσσια σύνορα: Η επιτέλεση των συνόρων ως θανατοπολιτική. .	119
Γεράσιμος Προδρομίτης, Αντωνία Τσιτσέλη Μορφές και μηχανισμοί διαχείρισης της ‘προσφυγικής απειλής’ από την κοινωνική σκέψη.....	133
Μιχάλης Μειμάρης, Μαρία Φιλιππή, Δέσποινα Οικονόμου, Έφη Γιάννου, Γιώργος Κοτρώτσιος «Το συναίσθημα του 1922 με ψηφιακά μέσα». Πρόγραμμα ψηφιακής αφήγησης του Συλλόγου Μικρασιατών Ελευσίνας.....	145

Βασιλική Χρυσανθοπούλου

Η Μικρασιατική καταστροφή ως πεδίο για τη διδασκαλία και την έρευνα του διαγενεακού τραύματος, της μνήμης και της ταυτότητας: Με αφορμή ένα αυτοβιογραφικό κείμενο παιδιού πρόσφυγα από το Ορτάκιοϊ (Νικομήδεια Βιθυνίας).....157

Γεώργιος Κούζας

Μνήμη και μεταμνήμη σε ζαχαροπλαστεία Μικρασιατών προσφύγων στη Νέα Φιλαδέλφεια. Μια εθνογραφική έρευνα εκατό χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή 179

Θανάσης Β. Κούγκουλος, Γεώργιος Ράντος, Büşra Ashhan Yılmaz

Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923):
Ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής.....199

Τριανταφυλλιά - Ρόξη Αγγελάκη

Σύγχρονη προσφυγική και διαπολιτισμική παιδική λογοτεχνία.
1922: Η λογοτεχνική αναπαράσταση 213

Βάιος Καμινιώτης

Ο Έρνεστ Χεμινγκουέι και οι Έλληνες Πρόσφυγες του 1922 225

Γεώργιος Ναθαναήλ

Η δύναμη της εικόνας
1922: Η Εκστρατεία και η Καταστροφή.....237

Θεοφάνης Μαλκίδης

Όψεις της εγκατάστασης των προσφύγων της Μικρασιατικής
Καταστροφής στη Θράκη 255

Μαρίνα Μπάντιου

Η αποτύπωση της Καταστροφής της Σμύρνης σε τεκμήρια του γαλλικού
τύπου τον Σεπτέμβριο του 1922 267

Βασιλική Κοζιού

Συλλογική μνήμη και ταυτότητα των Μικρασιατών προσφύγων:
Η περίπτωση του Καππαδοκικού Καρδίτσας 279

Ευγενία Μαυρομάτη

Οι προσφυγικοί καταυλισμοί τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα: χώροι
μεταβατικοί, χώροι του περιθωρίου, ιδωμένοι με τη ματιά ενός διερμηνέα. .313

Ιωακείμ Κ. Καρεπίδης

Η προσφυγιά των Ελλήνων του Πόντου μέσα από το ποίημα
του Φίλωνα Κτενίδη «Η Καμπάνα του Πόντου» 323

Μαρία Χατζηκυριακίδου

Ο πρόσφυγας Γιώργος Σεφέρης μέσα από την πένα του Vittorio Sereni 337

Αναστασία Τράκα, Βασίλειος Δ. Σπανός

Οι αντίθετες φωνές στη Μικρασιατική Εκστρατεία.....345

Στυλιανός Ιωαννίδης

Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων: Σύνθεση και έργο 357

Καλλιόπη Ξανθάκου

Προσφυγική μνήμη και ταυτότητα μέσα από την αφήγηση ζωής
της Καλλιόπης Δεδέογλου Μορφόγλου (1921-2018)
από την Πάφρα του Πόντου 367

Λάμπρος Τζίμας

Η υποδοχή των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα μας διδάσκει τις
πραγματικές αιτίες του ρατσισμού και φωτίζει διαχρονικά ζητήματα 397

Σταυρούλα Σωτηροπούλου, Γεωργία Παντίδου

“Ο μεγάλος χωρισμός στην άλλη μεριά του νερού και μια προίκα αμανάτι”.
Το τραύμα της προσφυγιάς και της ανταλλαγής πληθυσμών σε τρία έργα
της σύγχρονης τουρκικής Λογοτεχνίας 409

Αντωνία Κ. Μετέτη

Οι μνήμες από την Απολλωνιάδα της Μ. Ασίας ως γέφυρα προσαρμογής
στον νέο τόπο εγκατάστασης.....421

Φωτεινή Δαρκαδάκη

Η ελληνοτουρκική σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών.....437

Πατρικία Ανδριανή Λάζου

Το προσφυγικό ίχνος στην Ελληνική χάρτα της αντί-μνήμης.
Εφήμερο αλλά διαρκές. Μια τομή στους χώρους προσωρινής
φιλοξενίας των Μικρασιατών προσφύγων μετά την καταστροφή
της Σμύρνης. 449

Χριστίνα Σπυριδούλα Τσουκαλά

Η συμβολή του λαϊκού πολιτισμού στην εκπαίδευση των προσφύγων.
Οι παροιμίες.....463

Χριστίνα Βαμβούρη

Η Μικρασιατική εκστρατεία, η εγκατάσταση και αποκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή των Τρικάλων, μέσα από δημοσιεύματα της τοπικής εφημερίδας *Αναγέννησις* (1919-1924).....491

Ηλίας Βολιότης - Καπετανάκης

Αμανές: Αποσυναγωγός Ραγιάς ή Πρεσβευτής Πολύτροπου Αειζώου Μελωδικού Κράματος; 503

Χριστίνα Φλόκα - Βογιατζή

Θέμα: Η συμβολή της Μικρασιάτισσας στην κοινωνία, στην οικονομία, στον πολιτισμό.....509

Σοφία Τζέλλα, Παρασκευή Μαντζιαρλή

Το προσφυγικό στοιχείο στον οικισμό του Αλμανταρίου (Αμπελώνα) του Δήμου Παλαμά Καρδίτσας.....521

Σοφία Νικολάου

Ο Βόλος και η συλλογική μνήμη των προσφύγων 543

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 555

Θανάσης Β. Κούγκουλος

Επίκουρος Καθηγητής Τμ. Ιστορίας και Εθνολογίας
Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης

Γεώργιος Ράντος

Μεταπτυχιακός Φοιτητής Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης

Büşra Aslıhan Yılmaz

Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης

Λογοτεχνία και μεταμνήμη της προσφυγιάς (1922-1923): Ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα και τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής

Η Marianne Hirsch (2012: 5) ορίζει τη μεταμνήμη (postmemory) ως «τη σχέση με την οποία τα μέλη της επόμενης γενιάς μεταφέρουν το ατομικό, συλλογικό και πολιτισμικό τραύμα όσων το βίωσαν προηγουμένως σε εμπειρίες που “θυμούνται” μόνο μέσω των ιστοριών, των εικόνων και των συμπεριφορών ανάμεσα στις οποίες μεγάλωσαν». Η λογοτεχνική προσέγγιση του παρελθόντος διακρίνεται: α. στην αποτύπωση της βιωμένης ή βιωματικής πραγματικότητας και β. στην αναπαράσταση της μη βιωμένης ιστορικής πραγματικότητας (Μουλλάς 1997: 42-43). Η δεύτερη υπηρετείται από το ιστορικό μυθιστόρημα ή από κοινωνικά, ερωτικά, αστυνομικά μυθιστορήματα, ακόμη και παραλογοτεχνικά μυθιστορήματα εφήμερης απόλαυσης, που ενσωματώνουν αφηγηματικές τεχνικές του ιστορικού μυθιστορήματος.

Είναι δεδομένο ότι μόνο η ιστορική μυθοπλασία, ως «καλλιτεχνική αντανάκλαση των κοινωνικο-ιστορικών μετασχηματισμών» (Lukács 1963: 17), μπορεί να συνδεθεί με την έννοια της μεταμνήμης, εφόσον αξιώνει καταστατικά τη μυθοποίηση του μη άμεσα βιωμένου παρελθόντος, την αναβίωση μιας περασμένης εποχής από τον/την συγγραφέα. Η χρονική απόκλιση από το μη βιωμένο παρελθόν προσδιορίζεται κατ' ελάχιστον μία με δύο γενιές ή σαράντα με εξήντα χρόνια (Σαχίνης 1957: 25-28· Ντενίση 1994: 92-93· Kosmas 2002: 25-29). Υπό το πρίσμα της συσχέτισης της μεταμνήμης με το ιστορικό μυθιστόρημα των τελευταίων χρόνων του 20^{ου} αιώνα και των αρχών του 21ου, στη μελέτη μας εξετάζουμε συγκριτικά τα ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα για το πολυπολιτισμικό οθωμανικό παρελθόν του ελληνικού χώρου και για τη Μικρασιατική Καταστροφή και τα τουρκικά μυθιστορήματα της Ανταλλαγής (mübadele romanları). Η εξέτασή μας επικεντρώνεται στο θεωρητικό επίπεδο, στα γενικά χαρακτηριστικά του είδους όπως καλλιεργείται στη σύγχρονη ελληνική και τουρκική λογοτεχνία, χωρίς να επιμένει σε συστηματικές αναλύσεις συγκεκριμένων έργων.

Στο ιστορικό μυθιστόρημα ο μυθιστορηματικός λόγος δεν είναι ιδεολογικά αμέτοχος, αλλά στέκεται κριτικά απέναντι στον ιστοριογραφικό λόγο που υποτίθεται ότι ερμηνεύει με όρους αδιαμφισβήτητης αλήθειας το πραγματικό ιστορικό πλαίσιο. Συνεπώς, η μυθοπλαστική αφήγηση λειτουργεί ως φορέας πολυσημίας και συγκρούεται, συμπληρώνει, διορθώνει, τροποποιεί, αποδομεί, ανατρέπει, υπερβαίνει τις επίσημες ή επικρατούσες εκδοχές της Ιστορίας (Τζούμα 1991: 154-182). Εξάλλου, οι ιστορικές πηγές συνιστούν ήδη αφηγήσεις και τα ιστοριογραφικά κείμενα ακολουθούν κοινές με τη λογοτεχνία αφηγηματικές συμβάσεις: ίδια δομή σε γλωσσικό επίπεδο, ανάλογη παραπομπή στην ιστορική πραγματικότητα, παρεμφερής πλοκή, ακολουθία πράξεων, σκηνοθεσία χαρακτήρων που εμπλέκονται σε δραματικές καταστάσεις, κατανόηση εκ των υστέρων, επιλογή μίας οπτικής γωνίας για την εξιστόρηση των γεγονότων, ανακατασκευή του παρελθόντος (Ricoeur 1990: 13-87). Από την άλλη, σύμφωνα με τους θεωρητικούς των ιστορικών σπουδών, η «λογοτεχνική θεωρία έχει και άμεση και έμμεση συνάφεια με την αντίληψη της ιστορικής συγγραφής» (White 2015: 135), ενώ

η λογοτεχνία του πραγματικού, όπως αποκαλεί το ρεαλιστικό μυθιστόρημα ο Ivan Jablonka (2017: 222-223), είναι «ένα εργαλείο που μας βοηθά να κατασκευάσουμε μια γνώση για τον κόσμο» και προωθεί «έναν συλλογισμό που είναι ικανός να αποκαταστήσει γεγονότα». Με άλλα λόγια, το ιστορικό μυθιστόρημα μένει πιστό στην πραγματικότητα όχι για να επιβεβαιώσει την Ιστορία, αλλά για να ανοίξει διάλογο μαζί της.

Είναι κοινός τόπος ότι το προσφυγικό ζήτημα αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή εξελίσσεται σε κεντρική θεματική της ελληνικής πεζογραφίας. Το σύνολο των πεζογράφων του Μεσοπολέμου και της γενιάς του 1930 είναι Μικρασιάτες πρόσφυγες ή γηγενείς μάρτυρες της προσφυγιάς και το οδυνηρό τους βίωμα σφραγίζει τα κείμενά τους. Τα μυθιστορήματα και τα διηγήματά τους πραγματεύονται τρεις χρονικές βαθμίδες: την ειρηνική ζωή στη Μικρά Ασία πριν την πολεμική σύγκρουση, τα συμβάντα της Καταστροφής του 1922 και την εγκατάσταση των προσφύγων στη νέα τους πατρίδα (Καφετζάκη 2003: 66, 89-101). Το θέμα έχει απασχολήσει μονογραφίες, διδακτορικές διατριβές, μελέτες και μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες δίχως να εξαντληθεί κάθε πτυχή του.

Τρεις – τέσσερις δεκαετίες μετά την Καταστροφή, η χρονική και συναισθηματική απόσταση που προξενεί η φρικτή δεκαετία του 1940 επιτρέπει στους πεζογράφους να προσεγγίσουν το μικρασιατικό ζήτημα από «απροσδόκητες οπτικές» (Doulis 1977: 180-187). Μετά το 1950 και έως τη δεκαετία του 1960, η Αριστερά, έχοντας ως παρακαταθήκη την αγωνιστική και αιματοβαμμένη περιπέτεια της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου, καταθέτει στη λογοτεχνία τη δική της πολιτική/ιδεολογική εκδοχή για τη μικρασιατική εκστρατεία. Την ταυτίζει με έναν ιμπεριαλιστικό και κατακτητικό πόλεμο, που ικανοποιεί τις κεφαλαιοκρατικές επιδιώξεις των μεγάλων δυνάμεων και στρέφεται ενάντια στο συμφέρον και του ελληνικού πληθυσμού της Μικράς Ασίας και του τουρκικού λαού. Η παραπάνω ιδεολογική θέση αποκρυσταλλώνεται στα *Ματωμένα Χώματα* (1962) της Διδώς Σωτηρίου, υπερισχύει βαθμιαία και μετατρέπεται σε «εθνική αφήγηση» (Κούρτοβικ 2006: 393-394· Νικολοπούλου 2018: 97).

Παρότι το τραύμα της ήττας και του ξεριζωμού από τη Μικρά Ασία δεν

παύει να ενδιαφέρει τους Έλληνες πεζογράφους την πρώτη περίοδο της Μεταπολίτευσης [π.χ. *Το έβδομο ρούχο* (1983) της Ευγενίας Φακίνου], από την τελευταία δεκαετία του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα παρουσιάζεται σημαντικός αριθμός μεταμοντέρνων – αλλά και εμπορικών ή ευπώλητων – ιστορικών μυθιστορημάτων που εστιάζουν στον οθωμανικό κοσμοπολιτισμό των ελλαδικών περιοχών, στην πολυπολιτισμικότητα των ελληνικών κοινοτήτων της Ανατολής και στην επαναπροσέγγιση της Μικρασιατικής Καταστροφής και της επακόλουθης προσφυγιάς. Η Έρη Σταυροπούλου (2015: 392-394) εντοπίζει ανανέωση και ρήξη με τις προγενέστερες ομόθεμες αφηγήσεις στους εξής τρεις άξονες: α. Υπερκέραση της εχθρότητας Ελλήνων και Τούρκων με όχημα τον υπερεθνικό και διαθρησκευτικό έρωτα ανάμεσα σ' ένα ζευγάρι ελληνικής και τουρκικής καταγωγής, όπως στο μυθιστόρημα *Καιρός για θαύματα* (2005) του Κώστα Ακρίβου. β. Ένταξη της τραγωδίας στη Μικρά Ασία σε μία ευρύτερη ιστορική διαδικασία που ξεκινά από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και καταλήγει στον Εμφύλιο, όπως στην τριλογία του Νίκου Θέμελη *Η αναζήτηση* (1998), *Η ανατροπή* (2000) και *Η αναλαμπή* (2003). Στην ουσία πρόκειται για μία τάση μυθιστορηματικής αναθεώρησης ή αναδιατύπωσης της Ιστορίας, που συμπορεύεται με το αντίστοιχο και ταυτόχρονο εγχείρημα της ελληνικής ιστοριογραφίας. Η ιστοριογραφία αντιλαμβάνεται την έξοδο των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία ως εφαρμογή των εθνοκαθάρσεων που επιβάλλει η διαμόρφωση των εθνών-κρατών στα Βαλκάνια και στην οθωμανική Ανατολή από τους Βαλκανικούς έως τον Α' και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (Λιάκος 2011). γ. Διερεύνηση της στάσης του Άλλου, του Τούρκου ή του μουσουλμάνου του ελλαδικού χώρου, με όρους ενσυναίσθησης, όπως στο τρίτομο *Επιστροφή στη Σμύρνη* (2010, 2011) του Ευάγγελου Μαυρουδή ή στο *Γινάτι. Ο σοφός της λίμνης* (2018) του Γιάννη Καλπούζου.

Η αντίστροφη προσφυγιά των ελληνόφωνων μουσουλμάνων που εκτοπίζονται από την Ελλάδα και αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τα δικά τους πατρογονικά χώματα θίγεται ήδη από την πεζογραφία της γενιάς του 1880 – για παράδειγμα από τον Χρήστο Χρηστοβασίλη (Κούγκουλος 2020: 136-137). Εντούτοις, διεκδικεί πρωταγωνιστικό ρόλο στην ελληνική ιστοριο-

γραφική μεταμυθοπλασία (historiographic metafiction), όπως η Linda Hutcheon (1988: 5) προσονομάζει το σύγχρονο μυθιστόρημα που αποπειράται την επανεπεξεργασία των μορφών και του περιεχομένου του παρελθόντος. Η εγκόλπωση του Άλλου και η ανακάλυψη μεθοριακών ή υβριδικών ταυτοτήτων (Λαμπρόπουλος 2002) συνοδεύονται από τον παραμερισμό των εθνικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών αντιθέσεων (Ελληνας vs Τούρκος, χριστιανός vs μουσουλμάνος), οι οποίες στο παραδοσιακό ιστορικό μυθιστόρημα μορφοποιούνται στο μανιχαϊκό σχήμα: ταυτότητα = ο καλός ήρωας και ετερότητα = ο κακός ήρωας. Πλέον αποκαθίσταται η εικόνα του αλλοεθνούς και αλλόθρησκου Άλλου, καθώς είναι ευκρινής η προσπάθεια κατανόησης του απλού πολίτη, του εξαθλιωμένου πρόσφυγα, του μη αξιωματούχου Τούρκου. Παράλληλα, αναδεικνύονται η σύγκλιση του Εμείς με τον Άλλο, τα πολιτισμικά δάνεια, οι διαθρησκευτικές επαφές, ο αμοιβαίος σεβασμός, η ήρεμη καθημερινότητα και η κοινότητα της βιοπάλης (Bedlek 2022: 282-297).

Τα ελληνικά ιστορικά μυθιστορήματα του καιρού μας με θεματικό επίκεντρο τους Ρωμιούς της Ανατολής, τους μουσουλμάνους της Κρήτης, της Ηπείρου και της Βόρειας Ελλάδας, το μικρασιατικό δράμα, την υποχρεωτική ελληνοτουρκική Ανταλλαγή των πληθυσμών και τον εκπατρισμό εκατοντάδων χιλιάδων αθώων ανθρώπων, απομακρύνονται από τον εθνοποιητικό στόχο της ρομαντικής ιστορικής μυθοπλασίας του 19^{ου} αιώνα, δηλαδή την κατασκευή του έθνους και την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας. Προσανατολίζονται στην ανίχνευση των δια-εθνικών σχέσεων που υπαγορεύονται από το μοντέλο της σημερινής παγκοσμιοποιημένης και διαπολιτισμικής κοινωνίας (Χατζηβασιλείου 2018: 616-621· Κοτζιά 2020: 196-201, 218-223). Πρωτίστως αποδέχονται και προβάλλουν την οθωμανική διάσταση του νεότερου ελληνισμού. Ενώ το οθωμανικό παρελθόν του ελληνισμού υποβαθμίζεται και οδηγείται στη λήθη από την ιδεολογική χρήση της Ιστορίας στον δημόσιο λόγο έως την έναρξη του 21^{ου} αιώνα, το μυθιστόρημα το επανατοποθετεί στο προσκήνιο, το μετατρέπει σε οικείο και το νοσηματοδοτεί ξανά (Ακριτίδου 2019: 72-84, 91-93). Μετασχηματίζει τη λήθη σε μνήμη, για την ακρίβεια σε μεταμνήμη, θεωρώντας πως η απαλοιφή του οθωμανικού υπόβαθρου φτωχαίνει πολιτισμικά τον ελληνισμό, ο οποίος συνδιαμορ-

φώνει ενεργά τον οθωμανικό κόσμο.

Με αυτόν τον τρόπο συγκροτείται ένα μεταμοντέρνο ιστορικό μυθιστόρημα που αμφισβητεί τα όρια μεταξύ του λόγου της ιστοριογραφίας και του λόγου της ιστορικής μυθοπλασίας (Kosmas 2002: 67-73), αποκλίνει κατά προτεραιότητα από την πολιτισμική ομοιογένεια και αναζητά τη διαφορετικότητα και τις τοπικές ταυτότητες (Katsan 2013: 2-3). Αναψηλαφούνται οι συνθήκες συμβίωσης χριστιανών και μουσουλμάνων σε εξέχουσες ή δευτερεύουσες πολυπολιτισμικές πόλεις της οθωμανικής επικράτειας, προτού η εθνοτική και πολιτισμική συνένωση να αναχθεί σε διακριτό ιστοριογραφικό πεδίο (Doumanis 2013). Κυρίως αναπλάθονται πόλεις με ετερογενείς εθνοθησκευτικές κοινότητες κατά τη μεταιχμιακή εποχή της μετάβασης από την πολυεθνική Οθωμανική Αυτοκρατορία στα έθνη-κράτη, όπως είναι η Σμύρνη στο *Ισμαήλ και Ρόζα* (2004) του Γιάννη Γιαννέλλη-Θεοδοσιάδη, η Θεσσαλονίκη *Στη σκιά της πεταλούδας* (2005) του Ισίδωρου Ζουργού, η Αδριανούπολη στα *Νερά της χερσονήσου* (1998) του Θεόδωρου Γρηγοριάδη, τα Χανιά στο *Αθώοι και φταίχτες* (2004) της Μάρως Δούκα, η Καβάλα στο *Πλωτές γυναίκες* (2002) του Διαμαντή Αξιώτη και η Άρτα στο *Ιμαρέτ. Στη σκιά του ρολογιού* (2008) του Γιάννη Καλπούζου. Οι αναφερόμενες μυθιστορηματικές αναπαραστάσεις δεν αποτελούν τοιχογραφίες ειδυλλιακών «χαμένων πατρίδων»· εξάλλου η πλειονότητα των πόλεων εντάσσεται επιτυχώς στο ελληνικό κράτος (Ακριτίδου 2019: 292-293). Απεναντίας, συνθέτουν μυθοπλαστικές σπουδές – με ερευνητική διάθεση και κάποια δόση νοσταλγίας – ενός γοητευτικού παρελθόντος όπου οι εθνοομάδες συνυπάρχουν περισσότερο ή λιγότερο αρμονικά. Ωστόσο, αυτή η ελκυστική συνάρτηση των πολιτισμών έχει χαθεί αμετάκλητα.

Πολλά από τα μυθιστορήματα που συζητάμε, ανοίγονται σε πλούσια διακειμενική συνομιλία με παλαιότερες λογοτεχνικές αφηγήσεις, ιστοριογραφικά κείμενα, αρχεία, μαρτυρίες και εθνογραφικό υλικό. Ταυτοχρόνως, το ίδιο το μυθιστόρημα ασπάζεται ιστοριογραφικές πρακτικές, καθώς παρατίθενται χάρτες, γλωσσάρια και επιστημονική βιβλιογραφία (Willert 2019: 133-142), όπως στο *Οι φύλακες της Ανατολίας* (2013) του Πασχάλη Λαμπαρδή. Η δεσπόζουσα πρόθεση του μυθιστορήματος είναι να αμφισβητήσει

την υποτιθέμενη μία και μοναδική ιστορική αλήθεια και να συνεισφέρει στη δημιουργία μιας αναθεωρητικής μεταμνήμης. Για παράδειγμα, στον *Υπατο της Σμύρνης* (2012) της Σωτηρίας Μαραγκοζάκη (Kougkoulos 2022), στο «Αντί προλόγου» εισαγωγικό σημείωμα, ομολογείται ως κίνητρο η αναψηλάφηση της αινιγματικής προσωπικότητας του Έλληνα διοικητή της Σμύρνης Αριστείδη Στεργιάδη, το όνομα του οποίου «καταδικάστηκε σε αιώνια ανυποληψία» από τους Μικρασιάτες πρόσφυγες μετά τον όλεθρο της μικρασιατικής εκστρατείας.

Στο τουρκικό μυθιστόρημα από το 1923 έως το 1990 η Ανταλλαγή των πληθυσμών αναφέρεται απλώς περιστασιακά· σχεδόν αποσιωπάται, διότι η δόμηση της τουρκικής ομοειδίας αισθάνεται να απειλείται από την εισβολή της διαφορετικότητας (Millas 2005: 421-424). Απαντώνται εκπατρισμένοι ως δρώντα πρόσωπα, αλλά η ίδια η προσφυγιά δεν είναι η κυρίαρχη θεματική των κειμένων. Μερικοί Τούρκοι μυθοπλαστικοί χαρακτήρες που προέρχονται από την Ελλάδα παρουσιάζονται με έντονα αρνητικό πρόσημο. Στο μυθιστόρημα *Panorama* (1953) του Yakup Kadri Karaosmanoğlu – εθνικιστή και στενού φίλου του Mustafa Kemal Atatürk, το οποίο διαδραματίζεται στα πρώτα χρόνια της τουρκικής δημοκρατίας, ένας πρόσφυγας από τα Γιάννενα, ο τοπικός κομματάρχης Fazlı Bey, αντικαθιστά το στερεότυπο του Έλληνα/Ρωμιού ως βασικού εχθρού (Çete 2017: 1046-1048). Δεν συναναστρέφεται με τους ντόπιους Τούρκους, εκμεταλλεύεται τους χωρικούς με δυσβάστακτους τόκους, τους κλέβει αδιάντροπα και η οικογένειά του, έχοντας ως μητρική γλώσσα τα ελληνικά, αδυνατεί να μάθει τουρκικά.

Όμως, από τη δεκαετία του 1990 και ύστερα κυκλοφορεί στην Τουρκία μια ομάδα έργων που είναι γνωστά ως μυθιστορήματα της Ανταλλαγής, τα οποία σε μεγάλο βαθμό κατατάσσονται στα ευπώλητα μυθιστορήματα της τουρκικής λογοτεχνικής παραγωγής. Σε υψηλό ποσοστό φέρουν ως υπότιτλο την ένδειξη «ένα μυθιστόρημα της Ανταλλαγής». Ορισμένα μεταφράζονται στα ελληνικά και έχουν ανάλογη απήχηση στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, όπως:¹ *Suyun Öte Yanı* (1992) – *Η άλλη μεριά του νερού* (1997) της Feride

¹ Πρώτα παραθέτουμε τον τουρκικό τίτλο και το έτος της πρώτης έκδοσης και έπειτα τον τίτλο και τη χρονολογία της της ελληνικής μετάφρασης.

Çiçekoğlu, *Savaşın Çocukları. Girit'ten sonra Ayvalık* (1997) – *Τα παιδιά του πολέμου. Από την Κρήτη στο Αίβαλί* (2005) του Ahmet Yorulmaz, *Emanet Çeyiz. Mübadele İnsanları* (1998) – *Μια προίκα αμανάτι. Οι άνθρωποι της ανταλλαγής* (2000) του Kemal Yalçın, *Büyük Ayrılık* (2003) – *Ο μεγάλος χωρισμός* (2007) του Kemal Anadol, *Kalimerhaba İzmir* (2004) – *Καλημέραμπα Σμόρνη* (2007) του Can Eryümlü, *Kritimu. Giritim Benim* (2004) – *Κρήτη μου* (2008) της Sabâ Altınsay, *Mor Kaftanlı Selanik. Bir Mübadele Romanı* (2012) – *Η Θεσσαλονίκη με μοβ καφτάνι* (2017) του Yılmaz Karakoyunlu, *İki Gözüüm Desrina* (2017) – *Δέσποινα, μάτια μου* (2022) της Yasemin Özek. Αρκετά παραμένουν αμετάφραστα στα ελληνικά, όπως: *Yanya'da Biraktım Kalbimi* (2004) [Άφησα την καρδιά μου στα Γιάννινα] της Emel İnci (Κούγκουλος 2020: 137-143), *Bir Anuç Mazi. Bir Mübadele Romanı* (2012) [Μια χούφτα παρελθόν. Ένα μυθιστόρημα της Ανταλλαγής] της Fügen Ünal Şen, *Ah Bre Sevda Ah Bre Vatan. Bir Mübadele Romanı* (2013) [Αχ βρε έρωτα, αχ βρε πατρίδα. Ένα μυθιστόρημα της Ανταλλαγής] της Demet Altınyeleklioğlu, *Hasret* (2013) [Νοσταλγία] της Canan Tan, η συνέχεια της ιστορίας του Μανώλη Αξιώτη των *Ματωμένων Χωμάτων* της Σωτηρίου: *Manoli'nin Gözyaşları. Mübadele ve Şirince* (2018) [Τα δάκρυα του Μανώλη. Η Ανταλλαγή και ο Κιρκιντζές] του Kemal Arı (Αλεξίου 2022) κ.ά.

Σύμφωνα με τον μελετητή αυτής της κατηγορίας μυθιστορημάτων Harun Doğruyol (2021: 335-340), η αργοπορία στην εμφάνιση του θέματος της Ανταλλαγής των πληθυσμών οφείλεται στο πολιτικό κλίμα που επικρατεί στην Τουρκία του 20^{ου} αιώνα. Μόνο μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, το στρατιωτικό πραξικόπημα του στρατηγού Ahmet Kenan Evren το 1980, τον φιλελεύθερο εκσυγχρονισμό του Turgut Özal και την υιοθέτηση ευρωπαϊκών αξιών από το κράτος, υποχωρεί η απαίτηση του τουρκικού εθνικισμού για έναν αυστηρά ομογενοποιημένο λαό και έρχονται στην επιφάνεια οι ιδιαιτερότητες των διαφόρων εθνοτικών ομάδων και οι τοπικές ταυτότητες. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται οι προσφυγικές ταυτότητες των ελληνόφωνων και γενικά των μη τουρκόφωνων ανταλλαγέντων μουσουλμάνων. Επιπρόσθετοι παράγοντες για τη διόγκωση των συναφών με την Ανταλλαγή τουρκικών μυθοπλασιών θεωρούνται η ιστοριογραφική κριτική του εθνικισμού,

η ανάδυση της μεταναστευτικής λογοτεχνίας στη Γερμανία, η αύξηση των μεταφράσεων από την ελληνική λογοτεχνία και το παγκόσμιο ενδιαφέρον για το ιστορικό μυθιστόρημα.

Κατά την τουρκική βιβλιογραφία (Doğruyol 2016· Bayrak Akyıldız 2018· Akgün - Kumsar 2018· Doğruyol 2021) τα ανθρωπιστικής προοπτικής μυθιστορήματα της Ανταλλαγής είναι κυρίως πολυπρόσωπα ιστορικά μυθιστορήματα, χρονολογικά διαρθρωμένα, που μυθοποιούν τις οικογενειακές ιστορίες των Τούρκων προσφύγων της πρώτης γενιάς. Γράφονται κατεξοχήν από συγγραφείς που ανήκουν στην τρίτη και στην τέταρτη γενιά, διαβιβάζουν μέσω της λογοτεχνίας την πληγωμένη μεταμνήμη των επιγόνων της Ανταλλαγής και επιθυμούν να τη διδάξουν στους νεότερους. Αποδοκιμάζουν τον υποχρεωτικό ξεριζωμό και διατρανώνουν τη δοκιμασία της εκδίωξης και της δύσκολης ενσωμάτωσης στη μητέρα πατρίδα. Τροφοδοτούνται από οικογενειακές αναμνήσεις που αντιπαραβάλλονται στην επίσημη τουρκική Ιστορία, η οποία τις αγνοεί. Αφηγούνται με συναισθηματική φόρτιση, αλλά και με περισσότερη ψυχραιμία συγκριτικά με την ένταση που προκαλεί το άμεσο βίωμα, τα τρία στάδια της αναγκαστικής φυγής: τις μέρες πριν την Ανταλλαγή, την προσφυγιά και την επώδυνη διαδικασία προσαρμογής στις νέες κοινωνικές συνθήκες της Τουρκίας. Ο αφηγητής είναι συνήθως εξωδιηγητικός/ετεροδιηγητικός και η αφήγηση μη-εστιασμένη.

Τα κυριότερα κοινά τους στοιχεία είναι: α. Οι Έλληνες και οι Τούρκοι συνεννοούνται αγαστά στα μέρη που συγκατοικούν πριν την Ανταλλαγή. β. Η αιτία των βασάνων του εκτοπισμού βρίσκεται έξω από τις τοπικές κοινωνίες. γ. Η απεικόνιση λεπτομερειακών σκηνών βίας από ένοπλες συμμορίες με θύματα τους πρόσφυγες. δ. Η καταλυτική δράση ηρώων και από τη χριστιανική και από τη μουσουλμανική κοινότητα που εμφορούνται από υψηλά ιδανικά και δείχνουν συμπόνια προς τον Άλλο. ε. Αντικείμενα, σύμβολα και κειμήλια, που φέρνουν μαζί τους οι πρόσφυγες, διαφυλάσσουν άσβεστη τη μνήμη της εξιδανικευμένης γενέθλιας πατρίδας στην Ελλάδα. στ. Οι αγρότες και κτηνοτρόφοι μουσουλμάνοι της Ανταλλαγής δεν είναι ευπρόσδεκτοι στην Τουρκία και ξεσπούν την πίεση που νιώθουν στους Ρωμιούς, ενώ και οι εκδιωκόμενοι Έλληνες από την Τουρκία εκτονώνονται πάνω στους μου-

σουλμάνους που δεν έχουν προλάβει να αναχωρήσουν ακόμη από την Ελλάδα. Ωστόσο, δεν λείπουν και επεισόδια συγκινητικής αλληλοϋποστήριξης κατά τη βραχύχρονη συνάντηση των Ελλήνων που αποχωρούν από την Τουρκία με τους Τούρκους που καταφτάνουν. Τα μυθιστορήματα της Ανταλλαγής εμπεριέχουν αρχεϊκά τεκμήρια, δομούνται γύρω από έναν κατατρεγμένο έρωτα ανάμεσα σε έναν Τούρκο άνδρα και μία Ελληνίδα γυναίκα, αποστρέφονται την εθνικιστική ρητορική, στηρίζουν την ελπιδοφόρα για τους εκπατρισμένους πολιτική του Mustafa Kemal Atatürk και αποκαθιστούν την καταπιεσμένη ταυτότητα του Τούρκου που έχει προσφυγικές ρίζες και ιδιαίτερες πολιτισμικές καταβολές.

Αν και αμέσως μετά την Ανταλλαγή των πληθυσμών η ελληνική και η τουρκική πεζογραφία δεν διασταυρώνονται (Μήλλας 2006: 435-437), το τοπίο αλλάζει από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα. Οι ομοιότητες των σύγχρονων ελληνικών ιστορικών μυθιστορημάτων και των τουρκικών μυθιστορημάτων της Ανταλλαγής είναι εμφανείς: όμοιος χρονικός ορίζοντας, ελληνοτουρκικός έρωτας που υπερπηδά τις διαχωριστικές γραμμές του έθνους και της θρησκείας, επανεξέταση της Ιστορίας, πρόταξη της πολυπολιτισμικότητας έναντι του εθνικισμού, σύνταξη της ταυτότητας του πρόσφυγα, ανεκτικότητα απέναντι στον Άλλο, διακειμενική συγχώνευση ποικίλων πηγών. Οι ελληνικές και οι τουρκικές μυθοπλασίες αντιστρατεύονται τις αντίστοιχες εθνικές αφηγήσεις και λειτουργούν ως μεταποιητικά σχήματα που οικοδομούν τη μεταμνήμη των μεταγενέστερων γενεών στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Η μεταμνήμη για τη διακοινοτική συνύπαρξη πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή και την προσφυγιά του 1922-1923 προκύπτει από τη μεταβίβαση στις νεότερες γενιές της σχετικής τραυματικής εμπειρίας. Τα ελληνικά και τουρκικά μυθιστορήματα συμβάλλουν στην μετατροπή της μεταμνήμης σε πολιτισμική μνήμη (cultural memory), κατά την ορολογία του Jan Assmann (2017), δηλαδή σε γραπτή κληρονομιά που σηματοδοτεί εκ νέου το επώδυνο παρελθόν.

Βιβλιογραφία

Akgün, A. - Kumsar İ. A. 2018. *Mübadil Türklerin Romani. Mübadele Romanları Üzerinde Bir Değerlendirme* [Το μυθιστόρημα των ανταλλαγέντων Τούρκων. Μια αξιολόγηση των μυθιστορημάτων της Ανταλλαγής]. Ankara: Gece Kitaplığı.

Ακριτίδου, Μ. 2019. *Όψεις του παρελθόντος του νέου ελληνισμού στο σύγχρονο νεοελληνικό μυθιστόρημα. Αφηγηματική τροπικότητα και ιστορική ποιητική*. Berlin: Edition Romiosini/CeMoG - Freie Universität Berlin. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://bibliothek.edition-romiosini.de/catalog/book/58> (τελευταία πρόσβαση 19/11/2022).

Αλεξίου, Αθ. 2022. *Η προσφυγική περιπέτεια του Μανώλη Αξιώτη στην ελληνική και τουρκική μυθοπλασία: Ματωμένα Χώματα της Δ. Σωτηρίου και Manoli'nin Gözyaşları του Κ. Αρι*. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Σχολή Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών - Τμήμα Ιστορίας και Εθνομολογίας - Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Σπουδές στην Τοπική Ιστορία - Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις».

Assmann, J. 2017. *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*. Μτφρ. Δ. Παναγιωτόπουλος. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Bayrak Akyıldız, H. 2018. *Mübadele Romanlarında Kimlik ve Ulusçuluk* [Ταυτότητα και Εθνικισμός στα μυθιστορήματα της Ανταλλαγής], İstanbul: Doğu Kültürhanesi.

Bedlek, E. Y. 2022. *Η Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923. Τραύμα και φαντασιακές κοινότητες σε Ελλάδα και Τουρκία*. Μτφρ. Αι. Χαλμούκου. Αθήνα: Gutenberg.

Çete, A. 2017. “Yakup Kadri karaosmanoğlu'nun *Panorama* adlı romanında İdeoloji ve ‘Öteki’ algısı üzerine bir inceleme” [Μία μελέτη για την κατανόηση της Ιδεολογίας και του Άλλου στο μυθιστόρημα *Panorama* του Yakup Kadri karaosmanoğlu]. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF Dergisi)* 57:2, 1036-1053. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2153660>

(τελευταία πρόσβαση 19/11/2022).

Doğruyol, H. 2016. *1990 sonrası Türk romanında Türk-Yunan Mübadelesi* [Η τουρκο-ελληνική Ανταλλαγή των πληθυσμών στο τουρκικό μυθιστόρημα μετά το 1990]. Διδακτορική διατριβή. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doğruyol, H. 2021. “The Major Themes in Turkish Novels that Deal with the Population Exchange of Turks and Greeks”. Στο Κ. Arı - F. Emgili - S. Özmen - M. Kaya (επιμ.), *Mübadele. Türk-Yunan Nüfus Değişimi I* [Τουρκο-ελληνική Ανταλλαγή Πληθυσμών I]: 333-380. İstanbul: İstanbul Rumeli Üniversitesi.

Doullis, Th. 1977. *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press.

Doumanis, N. 2013. *Before the nation. Muslim-Christian coexistence and its destruction in late Ottoman Anatolia*. Oxford: Oxford University Press.

Hirsch, M. 2012. *The Generation of Postmemory. Writing and visual culture after the Holocaust*. New York: Columbia University Press.

Hutcheon, L. 1988. *A Poetics of Postmodernism. History, Theory, Fiction*. New York - London: Routledge.

Jablonka, I. 2017. *Η ιστορία είναι μια σύγχρονη λογοτεχνία. Μανιφέστο για τις κοινωνικές επιστήμες*. Μτφρ. Ρ. Μπενβενίστε, Αθήνα: Πόλις.

Katsan, G. 2013. *History and National Ideology in Greek Postmodernist Fiction*. Madison - New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press.

Καφετζάκη, Τ. 2003. *Προσφυγιά και Λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*. Αθήνα: Πορεία.

Kosmas, K. 2002. *Μετά την Ιστορία: Ιστορία, ιστορικό μυθιστόρημα και εθνικές αφηγήσεις στο τέλος του εικοστού αιώνα*. Διδακτορική διατριβή. Fachbereich Philosophie und Geisteswissenschaften - Freie Universität Berlin. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: <https://refubium.fu-berlin.de/handle/fub188/3602> (τελευταία πρόσβαση 19/11/2022).

Κοτζιά, Ελ. 2020. *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010. Το μέτρο και τα σταθμά*. Αθήνα: Πόλις.

Κούγκουλος, Θ. Β. 2020. «Από την ηθογραφία στον αναστοχασμό των τοπικών ταυτοτήτων: Οι Μουσουλμάνοι των Ιωαννίνων στην πεζογραφία του Χρήστου Χρηστοβασίλη και της Emel İnci». Στο Μ. Γ. Βαρβούνης (επιμ.), *Ο Σύγχρονος Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός: Μεταξύ Λαογραφίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας. Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας Αφιερωμένης στον Ομότιμο Καθηγητή Μηνά Αλ. Αλεξιάδη*: 123-144. Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης - Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας - Εργαστήριο Λαογραφίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας - Παρατηρητής της Θράκης.

Kougkoulos, Th. V. 2022. “Tarihin Çelişkili Versiyonları ve Kurgu. Sotiria Maragozaki: *Ο Υπατος της Σμύρνης* [İzmir’deki Yüksek Komiser] (2012)” [Αντιφατικές εκδοχές της Ιστορίας και Μυθοπλασία. Σωτηρία Μαραγκοζάκη: *Ο Υπατος της Σμύρνης* (2012)]. Μτφρ. L. Alatlı. *Roman Kahramanları* 50 (Nisan/Haziran), 23-27.

Κούρτοβικ, Δ. 2006. «Όταν η Ανατολή έπαψε να εμπνέει σονέτα. Ο απόηχος της Μικρασιατικής Καταστροφής στην ελληνική πεζογραφία». Στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*: 391-398. Μτφρ. Ελ. Τσερεζόλε - Μ. Δεμέστιχα - Λ. Μοίρας. Αθήνα: Κριτική - Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων.

Λαμπρόπουλος, Β. 2002. «Μεθοριακή λογοτεχνία και κριτική». Στο Αγ. Σπυροπούλου - Θ. Τσιμπούκη (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική πεζογραφία: διεθνείς προσανατολισμοί και διασταυρώσεις*: 57-68. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Λιάκος, Α. 2011. «Εισαγωγή. Το “1922” και Εμείς». Στο Α. Λιάκος (επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά*: 11-23. Αθήνα: Νεφέλη.

Lukács, G. 1963. *The historical novel*. Μτφρ. Η. και St. Mitchell. Boston: Beacon Press.

Μήλλας, Η. 2006. «Η Ανταλλαγή στην ελληνική και την τουρκική λογοτεχνία: Ομοιότητες και διαφορές». Στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης*: 399-439. Μτφρ. Ελ. Τσερεζόλε - Μ. Δεμέστιχα - Λ. Μοίρας. Αθήνα: Κριτική - Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων.

Millas, H. 2005. *Türk ve Yunan Romanlarında “Öteki” ve Kimlik* [Ετε-

ρότητα και ταυτότητα στα τουρκικά και στα ελληνικά μυθιστορήματα]. İstanbul: İletişim.

Μουλλάς, Π. 1997. «Οριοθετήσεις και διευκρινήσεις». Στο *Ιστορική Πραγματικότητα και Νεοελληνική Πεζογραφία (1945-1995)*. Επιστημονικό Συμπόσιο: 41-47. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής: Σχολή Μωραΐτη).

Νικολοπούλου, Μ. 2018. «Η Διδώ Σωτηρίου και η διαμόρφωση της αριστερής αφήγησης στη μεταπολεμική λογοτεχνία». *Το Δέντρο* 222-223 (Χειμώνας), 96-98.

Ντενίση, Σ. 1994. *Το ελληνικό μυθιστόρημα και ο sir Walter Scott (1830-1880)*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Ricœur, P. 1990. *Η αφηγηματική λειτουργία*. Μτφρ. Β. Αθανασόπουλος. Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Σαχίνης, Α. 1957. *Το ιστορικό μυθιστόρημα*. Αθήνα: Δίφρος.

Σταυροπούλου, Έ. 2015. «Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)». Στο Κ. Α. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία. Πρακτικά Ε' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, τ. Γ': 379-395. Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.eens.org/EENS_congresses/2014/books/tomo3.pdf (τελευταία πρόσβαση 19/11/2022).

Τζούμα, Α. 1991. *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*. Αθήνα: Επικαιρότητα.

White, H. 2015. *Λογοτεχνική θεωρία και ιστορική συγγραφή*. Μτφρ. Γ. Πινακούλας. Τρίκαλα: Επέκεινα.

Willert, T. S. 2019. *The New Ottoman Greece in History and Fiction*. Cham - Switzerland: Palgrave Macmillan.

Χατζηβασιλείου, Β. 2018. *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*. Αθήνα: Πόλις.

ISBN 978-618-86425-0-8